

В. В. ШТОГРІН, Ю. М. ОЛІЙНИК

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
viktoriiia22@ukr.net

МОРФОЛОГІЧНА МІНЛИВІСТЬ ЧЕРЕПА НАСЕЛЕННЯ З МОГИЛЬНИКА БІЛЕНЬКЕ (ЧЕРНЯХІВСЬКА КУЛЬТУРА) НА ПІВДЕННОМУ ЗАХОДІ УКРАЇНИ

Людина є одним із найбільш поліморфних видів ссавців. Освоєння різних умов проживання, як і в інших біологічних видів, виявилось пов'язаним із зміною поведінки, а також морфофізіологічних, фенетичних, морфологічних та інших характеристик людини. Багато в чому завдяки цим змінам визначається рівень внутрішньопуляційної (міжпопуляційної) мінливості біологічних ознак людини. Вивчення морфологічних особливостей давнього населення є важливою ланкою при дослідженні як процесів розвитку культурних традицій, так і біологічних процесів. Однією із культур Причорномор'я, що існувала в I тис. н. е., була черняхівська археологічна культура (Магомедов, 1987), в творенні якої, на думку більшості дослідників (Сегеда, 2001; Рудич, 2007, 2010) брали участь скіфи, сармати, гети, східні слов'яни та готи. Однак комплексних досліджень, присвячених детальному вивченню вікової та індивідуальної анатомічної мінливості черепа представників цієї культури як при дослідженні індивідів так і окремих вибірок небагато (Долженко, 2017; Козак, 2004; Потехіна, 2016; Рудич, 2007). Це і визначило мету даної роботи – вивчити морфологічну мінливість черепа населення з могильника Біленьке з Дунай-Дністровського межиріччя.

Матеріалом для дослідження слугують черепи, які знайдені в похованнях могильника Біленьке (Одеська обл., Білгород-Дністровський р-н, с. Біленьке) при розкопках 1982 р. та 1986–1991 рр. Всього для вивчення морфологічної мінливості було залучено 15 черепів (8 чоловічих, 7 жіночих) практично цілих, що дозволило виміряти необхідні краніологічні параметри. Визначення статі проводили виключно на краніологічному матеріалі згідно з методикою В. П. Алексєєва та Г. Ф. Дебеца (Алексєєв, Дебец, 1964), віку – згідно схеми Р. Мартіна (Martin et al., 1957). Для вивчення краніологічної мінливості в дослідженні визначався як окремі параметри, так і ряд основних індексів. Всього були використані 75 ознак стандартної краніометричної програми. В якості показника статевого диморфізму використовувався коефіцієнт статевого диморфізму (КСД) – частка від ділення середньої величини ознаки чоловічих особин на середнє значення цієї ознаки жінок (Алексєєв, Дебец, 1964), абсолютна різниця (D) – різниця між середнім значенням ознаки у чоловіків та середнім значенням ознаки у жінок (Евтеєв, 2008). Також був використаний показник статевого диморфізму (Д), котрий розробили для ссавців та запропонували О. Л. Россолімо та І. Я. Павлінов (Россолімо и др., 1974). Для оцінки різноманіття категорій (розмірних груп), в рамках параметра, що аналізується (Алексєєв, Дебец, 1964), використовували показник внутрішньопуляційного різноманіття (Животовский, 1980). В якості альтернативи традиційному показнику відносної мінливості (CV) запропоновано використання середнього показника відносних відмінностей (d) (Черепанов, 1986), котрий на думку автора більш точно відображає мінливість ознак в малочисельній групі і слугує оцінкою середньої рівня спадкової мінливості організмів в популяції.

У морфологічному вигляді палеонаселення с. Біленьке як чоловічої, так і жіночої серії домінує доліхокранія, із середнім або вузьким обличчям, носовим показником від малих до великих величин, що лише частково (чоловіча серія) збігається з більш ранніми описами носіїв черняхівської культури Дунай-Дністровського межиріччя (Рудич, 2003, 2010). При цьому, вперше для носіїв даної культури визначено рівень внутрішньопуляційного поліморфізму різних областей черепа, який часто вище у чоловіків (від 25 до 70 %) (табл. 1). Для чоловіків виявилася характерною і велика мінливість краніометричних параметрів, частина з яких в лобно-тім'яно-потиличних частинах черепа має статистично значущі відмінності. Аналіз індивідуальних параметрів показав, що лицева

частина черепа є більш мінливою, ніж мозкова. У жіночій серії значуща мінливість відзначена і в мозкової частині черепа (поперечний діаметр).

Часто використовувані в антропологічних дослідженнях середні значення краніологічних параметрів виявилися менш інформативними: будь-яких значущих відмінностей чоловічих і жіночих серій з їх використанням не встановлено.

Таблиця 1

Характеристика внутрішньогрупового різноманіття краніометричних показників чоловічої та жіночої серій із могильника с. Біленьке

№№ по Мартіну	Показник	n	Середнє число категорій, μ	
			чоловічі	жіночі
8:1	Черепний показник	11	3,90* \pm 0,38	2,67 \pm 0,38
54:55	Носовий показник	12	4,89* \pm 0,31	2,87 \pm 0,25
DS:DC	Дакріальний показник	12	2,67 \pm 0,38	1,94 \pm 0,14
SS:SC	Симотичний показник	12	2,87 \pm 0,25	2,87 \pm 0,25
52:51	Орбітний показник (mf)	12	3,89 \pm 0,27	3,89 \pm 0,27
52:51a	Орбітний показник (d)	12	2,67 \pm 0,38	1,75 \pm 0,27
63:62	Показник ширини піднебіння	13	3,89 \pm 0,27	4,85* \pm 0,32
61:60	Щелепно-альвеолярний показник	14	1,90 \pm 0,16	2,78* \pm 0,29
66:68	Нижньощелепний широтно-поздовжний показник	8	2,91 \pm 0,25	2,91 \pm 0,25
71a:70	Показник гілки нижньої щелепи	11	3,89* \pm 0,35	2,79 \pm 0,35

Примітка: * – рівень значущості $p < 0.05$

Отже, чоловіча серія при міжгруповому порівнянні за показниками, котрі характеризують мозкову частину черепа та за носовим показником (лицева частина) тяжіють до скіфських груп та окремих груп вельбарської культури. Середні величини основних індексів (показників) жінок із с. Біленьке по різному співвідносяться з аналогічними показниками інших поселень черняхівської культури: черепний показник у них найменший, а інші індекси мають найбільшу величину серед всіх проаналізованих груп даної культури.

Отримані нами емпіричні дані про величину статевого диморфізму різних краніометричних параметрів, незалежно від методу її розрахунку, не вкладаються в межі статевих відмінностей як більш пізніх груп, так і попередніх груп сарматів різного походження. Тренд змін кожного параметра виявляється індивідуальним: одні показують більший розмір диморфізму (поперечний діаметр, показники носової області), інші (більшість), навпаки, – менший (табл. 2). З одного боку, це підкреслює індивідуальність положення цього поселення на тимчасовій траєкторії від III - II ст. до н. е. до сучасності, з іншого – нерівномірність процесів динаміки епохальної морфологічної трансформації антропологічних ознак. Останнє пов'язано з безліччю різноманітних факторів: конституцією, етнічною приналежністю, руйнуванням/підтриманням генетичної ізоляції груп, стресу, системи харчування і т. п.

Питання про статеві відмінності (статевий диморфізм – СД) краніологічних особливостей досі залишається дискусійним (Алексеев, Дебец, 1964; Евтеев, 2008). Відзначається слабкий зв'язок статевого диморфізму з кліматичними факторами, складно пояснюється диморфізм і причинами біологічного характеру (Евтеев, 2008). Більш потужним фактором, що впливає на відмінності чоловіків і жінок, є причини історичного характеру в результаті чого сильніше між собою різняться локальні групи, ніж наприклад групи антропологічних типів.

Таблиця 2

Середні значення показників статевого диморфізму груп різних хронологічних періодів

№№ ознаки	Пізньюскіфські групи III ст. до н.е. – III ст. н.е.		Сарматські групи II ст. до н.е. – IV ст. н.е.		Збірна група вельбарської культури II ст. – IV ст. н.е.	Біленьке III – IV ст. н.е.	V–IX ст.	IX–XV ст.)	VIII–XX ст.	Сучасне населення
	Неаполь Скіфський	Золота Балка	Сармати Приазов'я	Сармати Таврії						
	1*	2		3						
КСД										
1. Поздовжний діаметр	1,045	1,045	1,037	1,026	1,029	1,019	1,047	1,046	1,046	1,049
8. Поперечний діаметр	1,031	1,022	1,014	1,040	1,021	1,082	1,035	1,032	1,037	1,037
17. Висотний діаметр	1,036	1,048	1,07	1,125	1,037	1,006	1,046	1,045	1,046	1,047
5. Довжина основи черепа	1,070	1,046	1,041	–	1,051	1,052	1,047	1,057	1,053	1,054
9. Найменша ширина лоба	1,017	1,016	0,997	1,027	–	1,064	1,04	1,032	1,033	1,032
45. Виличний діаметр	1,058	1,069	1,055	1,072	1,023	1,013	1,066	1,065	1,073	1,072
ДС. Дакріальна ширина	–	–	–	–	–	1,321	1,052	1,044	1,048	1,056
Показник статевого диморфізму (Д)										
1. Поздовжний діаметр	4,5	4,52	3,77	2,64	2,14	1,9	–	–	–	–
8. Поперечний діаметр	3,18	2,2	1,45	4,0	3,72	8,19	–	–	–	–
17. Висотний діаметр	3,66	4,82	7,04	12,59	2,99	0,54	–	–	–	–
45. Виличний діаметр	7,01	4,69	4,16	–	5,13	1,38	–	–	–	–
Абсолютна різниця значень ознак (?)										
1. Поздовжний діаметр	8	8	6,7	4,8	3,8	3,4	–	–	–	–
8. Поперечний діаметр	4,3	3	2,1	5,7	5	10,5	–	–	–	–
17. Висотний діаметр	4,8	6,2	8,8	16	6,7	0,8	–	–	–	–
45. Виличний діаметр	7,4	8,6	7,2	9,3	2,9	1,6	–	–	–	–

Примітка: * – 1 – Кондукторова, 1972; 2 – Кондукторова, 1956, Круц, 1993; 3 – Рудич, 2014; 4 – Наші матеріали; 5 – Евтеев, 2008; 6 – Алексеев, Дебец, 1964.

Результати, отримані в ході дослідження потребують подальшого поглибленого вивчення морфологічного типу людності черняхівської культури, особливо що стосується статевого диморфізму та неметричної мінливості, в цілому.

Додаткове вивчення посткраніального скелету населення Біленького дасть змогу розширити наші знання про особливості морфологічного обліку населення черняхівської культури.

Литература

- Алексеев В. П., Дебеч Г. Ф. Краниометрия. Методика антропологических исследований. – АН СССР, Ин-т этногр. им. Миклухо-Маклая. – Москва: Наука, 1964. – 128 с.
- Долженко Ю. В. До питання про неметричні ознаки на людських черепах із Київського Арсеналу XVII–XVIII ст. // Лаврський Альманах. Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури. Збірник наукових праць. – Київ: Фенікс. – 2010. – Вип. 25. – С. 11-17.
- Евтеев А. А. Проблема полового диморфизма в краниологии : автореферат дис. ... канд. биол. наук : 03.00.14 «Антропология». – Москва, 2008. – 26 с.
- Животовский Л. А. Обобщение показателей популяционной изменчивости по совокупности количественных признаков // ДАН СССР. – 1980. – Т. 250. – № 6. – С. 1459-1462.
- Козак О. Д. Травматичні зміни на людських кістках з середньовічних поховань у Києві // Нові матеріали і дослідження з археології давніх слов'ян / ред. Д. Н. Козак. – Київ: ІА НАНУ, 2004. – С. 315-332.
- Кондукторова Т. С. Материалы по палеоантропологии Украины. Палеоантропологический материал эпохи бронзы (Запорожская область). Палеоантропологический материал сарматского времени. – АН СССР. Ин-т этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. – Москва: Наука, 1956. – 45 с.
- Кондукторова Т. С. Антропология древнего населения Украины (1 тыс. до н. э. – середины 1 тыс. н. э.). – Москва: Изд-во МГУ, 1972. – 156 с.
- Круц С. И. Сарматы Таврии по антропологическим данным // Сарматы Таврии / ред. А. В. Симоненко. — Київ: Наук. думка, 1993. – С. 131-140.
- Магомедов Б. В. Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья. – Київ: Наук. думка, 1987. – 111 с.
- Потехіна І. Д. Перший досліджений череп з поселення культури лінійно-стрічкової кераміки на теренах України // Археологічні дослідження в Україні, 2016. – 2018. – С. 345-347.
- Росолимо О. Л., Павлинов И. Я. Половые различия в развитии, размерах и пропорциях черепа лесной куницы (*Martes martes* L.: Mammalia Mustelidae) // Бюллетень Московского общества испытателей природы, отд. биол., 1974. – № 6. – С. 23-35.
- Рудич Т. О. Антропологічний склад населення черняхівської культури Лівобережної України // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2003а. – № 2. – С. 205-213.
- Рудич Т. О. Антропологічний склад населення черняхівської культури. Питання його походження та генетичні зв'язки // Зап. наук. товариства ім. Т.Г. Шевченка, – 2007. – № 1. – С. 386-413.
- Рудич Т. О. Антропологічний склад населення черняхівської культури Північного Причорномор'я // Археологія, 2010. Вип. 4. – С. 19-32.
- Рудич Т. О. Населення Середнього Подніпров'я I – II тис. за матеріалами антропології. — Київ: Інститут археології НАН України, 2014. – 298 с.
- Сегеда С. П. Антропологічний склад населення черняхівської культури: одонтологічний аспект // Магістеріум. Археологічні студії, 2001. – Вип. 6. – С. 30-36.
- Черепанов В. В. Эволюционная изменчивость водных и наземных животных. – Новосибирск, Издательство «Наука». – 1986. – 228 с.
- Martin R., K. Saller Lehrbuch der Anthropologie in systematischer Darstellung. – Stuttgart, 1957. – 9 p.